

**(1995)**

**p. 898**

**2 Psychologie**

*Aard en dimensies van persoonlijke identiteit*

In de letterlijke zin van *absolute gelijkenis bestaat* persoonlijke identiteit (*ik ben ik*) niet! Interpersoonlijke identiteit (*ik ben een ander*) bestaat ook niet, zelfs niet in het geval van eenenige tweelingen. Collectieve identiteit is ook onmogelijk, aangezien de leden van een *wij* hoogstens "gelijkaardig" zijn. En toch kunnen variaties niet bestaan zonder een of andere structurele invariant die vergelijking mogelijk maakt. Het is dus van belang rekening te houden met het paradoxale karakter van identiteit, die tot stand komt door de confrontatie van overeenkomst en verschil. Het was E. Erikson had de verdienste, rond 1950, in de menswetenschappen een systematische reflectie over persoonlijke en sociale identiteit te introduceren. Ondanks deze opening hebben wetenschappers het onderzoek over dit onderwerp gemeden, dat pas sinds het einde van de jaren zeventig weer in de belangstelling is komen te staan, als gevolg van verschillende bewegingen die zich richten op het verlies, de zoektocht of de bevestiging van meervoudige identiteiten. De afkeer van het subject zou ook gedeeltelijk kunnen worden verklaard door een heilzame reactie tegen het monadische, egocentrische of sociocentrische "ik" of "wij". Maar men kan niet lang zwijgen over een begrip onder het voorwendsel van ideologische connotaties, zonder de feiten die men ermee wilde overbrengen op een andere manier uit te leggen.

In beperkte zin heeft persoonlijke identiteit betrekking op het "identiteitsgevoel" (*idem*, *meme*), d.w.z. het feit dat het individu zichzelf in de loop van de tijd als hetzelfde beschouwt, als hetzelfde blijft. In ruimere zin kan het worden gelijkgesteld met het "systeem van gevoelens en voorstellingen" waarmee het subject zichzelf singulariseert (*is dem*, *ipséité*). Mijn identiteit is dus datgene wat mij op mijzelf doet lijken en van anderen doet verschillen; het is datgene wat mij het gevoel geeft dat ik besta, zowel in mijn *karakters* (eigenschappen, functies en sociale rollen) als in mijn *persoonlijke* handelingen (betekenissen, waarden, oriëntaties). Mijn identiteit is datgene waardoor ik mijzelf definieer en ken, datgene waardoor ik mij als zodanig aanvaard en erkend voel door anderen. De dimensies van de persoonlijke identiteit hangen in feite in grote mate af van de *ideologieën van de persoon* die door een bepaalde cultuur lopen.

De eerste dimensie, *continuïteit*, stelt het subject in staat zich te situeren in zowel de individuele als de collectieve tijd en ruimte; in de temporele horizon en in de persoonlijke territoria, alsook in de geschiedenis en de geografie van de sociale en culturele referentiegroepen. De tweede dimensie, *integratie*, intrasystematische coherentie, kan worden gelijkgesteld met de functie van de persoonlijkheid, indien wij deze definiëren als de coördinatie van gedragingen in een gecontroleerde tijd en ruimte. Maar wil identiteit zich kunnen vestigen als een betrekkelijk eenvormig en continu systeem, dan moet zij in eerste instantie worden gesteld, en in de opeenvolgende momenten opnieuw worden gesteld, door daden van *scheiding*, bekrachtiging en bevestiging, door cognitieve *differentiatie* en affectieve *oppositie*. Zonder dit wordt het individu vervreemd in afhankelijkheid, verwaterd in assimilatie met anderen. Deze derde dimensie, die met de vorige samenhangt, toont het niet-homogene karakter aan van de identiteit, die onverbrekkelijk persoonlijk en sociaal is, en die een voortdurende inspanning veronderstelt van differentiatie en bevestiging, die onmiddellijk wordt beperkt door sociale conformiteit

of het verlies van zichzelf in de ander; een voortdurende inspanning van eenwording, integratie en harmonisatie, die onmiddellijk wordt ontkend en voortdurend wordt vernieuwd.

Aan de scheiding van de externe omgeving worden de *splitsing*, de interne splitsing, de intrasystematische differentiatie toegevoegd, zonder welke geen mentalisatie mogelijk is. De identiteit komt dus paradoxaal genoeg tot stand door een dubbele "*dualisering*": een "ik-ander" dualisering door scheiding, voorbij de primaire symbiotische eenheid, en een "ik-ik" dualisering door interne differentiatie (totstandbrenging van een interne, mentale, reëel-virtuele ruimte...). Deze vierde dimensie werpt de vraag op naar het verband tussen de eenheid en de verscheidenheid van het *zelf* dat uit meerdere identiteiten, territoria en uiteenlopende bezittingen bestaat: mijn lichaam, mijn naam, mijn wortels, mijn rechten en plichten, mijn posities en rollen, alle mensen, dieren of voorwerpen die ik als zoveel delen van mijzelf belichaam. Uit deze verscheidenheid kan ik verrijking of vervreemding putten door het zijn te herleiden tot het hebben. De vijfde dimensie betreft *uniciteit*, het gevoel van *originaliteit*. Aan identiteit als eenheid en continuïteit (gelijkenis met zichzelf) wordt identiteit als onvergelijkbare structuur (gelijkenis met niemand anders) toegevoegd. Met de zesde dimensie, volgens welke identiteit geworteld is in en leeft van *actie* en productie *van werken*, laten wij een zuiver cognitivistische opvatting van identiteit achter ons, die wordt voorgesteld als een geheel van zelf-representaties, gescheiden van praktische activiteiten. Identiteit versmelt niet met deze praktijken, maar oriënteert ze en geeft ze betekenis. Omgekeerd bevorderen betrokkenheid, actie op voorwerpen en situaties, sociale interactie en creatie de bevestiging, consolidatie of transformatie van identiteit. De zevende voorgestelde dimensie betreft de *positiviteit* van de identiteit. Het wordt vastgesteld als een waarde en door waarden. Het individu is geneigd zichzelf te waarderen, zowel in conforme handelingen als in origineel en marginaal gedrag. Het beste voorbeeld hiervan is het P.I.P.-effect (*primum inter pares*) of "superieure zelfconformiteit", waarbij elk individu zou willen "beweren dat hij of zij meer in overeenstemming is met de geldende normen dan anderen dat zijn" (J.-P. Codol). Om zichzelf te waarderen in hun eigen ogen en in de ogen van anderen, moet ieder

p. 899

presenteert zich als meer coöperatief, of meer competitief of meer creatief, afhankelijk van de dominante of gewaardeerde norm.

Deze verschillende dimensies kunnen overkomen als al te statische ingrediënten van een ideale identiteit, min of meer gemoraliseerd, van een "compleet" subject, positief en foutloos, en waar de ander slechts zou optreden als tegenhanger of spiegel. Integendeel, wij kunnen met R. Sainsaulieu denken dat "individualiteit geen beginpunt is waarop de sociale wereld vervolgens wordt gebouwd, maar veeleer het resultaat van het spel van relaties dat sociaal is ingeschreven in de ervaring van strijd en conflict". Identiteit is dus geen louter cognitieve organisatie; zij ontstaat en ontwikkelt zich tijdens kritieke perioden, wanneer de persoon hartstochtelijk betrokken is bij zijn of haar verhouding tot die externe ander die hem of haar beledigt, beperkt en/of aantrekt, en die voor hem of haar een bron van ambivalentie is. Het conflict is ook intrapersoonlijk, in relatie tot die *innerlijke* ander, dat "fantoom van de ander dat iedereen in zich draagt" (Henri Wallon). Zoals Emmanuel Mounier ook zei: "De bestendigheid van het zelf bestaat niet in het handhaven van een identiteit, maar in het onderhouden van een dialectische spanning en het beheersen van periodieke crises". Identiteit begrijpen is dus de processen aan het licht brengen die haar historische constructie, bevraging, verlies of herovering organiseren.

#### *Het ontstaan van identiteit*

Bij de constructie van identiteit, van kindertijd tot adolescentie, kunnen drie hoofdfasen worden onderscheiden: primaire individuatie, categoriale identificatie en personaliserende identificatie.

*De primaire individuatie* bestrijkt de eerste drie jaar, waarin het kind overgaat van elementaire spontane activiteiten naar georganiseerd gedrag. Tijdens het eerste jaar leert hij zijn eigen lichaam te construeren, het te vatten als een beheersbare totaliteit, in relatie tot voorwerpen waarvan hij geleidelijk de duurzaamheid construeert. Deze vooruitgang gaat echter gepaard met een sterke afhankelijkheid van anderen en een onvermogen om een reflectief bewustzijn van zichzelf te organiseren. Het bewustzijn is, voor het ogenblik, ondergedompeld in onmiddellijke handelingen, waarbij het kind een zekere machteloosheid ervaart om uit te voeren. Het is vooral dit gevoel van machteloosheid dat het kind tijdens het tweede jaar ertoe brengt zijn gedrag ondergeschikt te willen maken aan regels of modellen, door *imitatie*, of het nu motorisch, linguïstisch of emotioneel is. Rond de leeftijd van 18 maanden komen echter tegenstrijdige gedragingen aan het licht. Affectie, afhankelijkheid en identificatie worden afgewisseld met reacties van jaloezie, bezitterigheid en *oppositie*. De eerste tekenen van identiteit worden dus geschetst door het verlangen om een optimale afstand tot anderen te vinden en te bewaren (niet te dichtbij en niet te veraf). Om dit conflict te verminderen, identificeert het kind zich met de moeder die frustreert en "neen" zegt (R. Spitz); het eigent zich aldus zijn macht van weigering en verbod toe. Tussen 20 en 30 maanden boekt het kind nieuwe veroveringen, met name het vermogen om zichzelf een naam te geven en later "ik" te zeggen, het vermogen om plaatsvervangingen, overdrachten en denkbeeldige identificaties in spelactiviteiten uit te voeren, en het herkennen van zichzelf in de spiegel. Deze vooruitgang houdt het vermogen in om zich te verdubbelen, om van positie te veranderen, om echte ruimte en tijd te scheiden van denkbeeldige ruimte en tijd. Maar de naamgeving, de fictie of de spiegelbeeldigheid zijn het resultaat en niet de bron van het vermogen om zichzelf voor te stellen. Het is in actie op en met anderen, door scheiding maar door communicatie, dat het kind zijn vermogen om te verinnerlijken en te vertegenwoordigen opbouwt. René Zazzo heeft in elk geval kunnen aantonen dat de speculaire herkenning later komt dan algemeen wordt aangenomen (Jacques Lacan ging ervan uit dat ze tussen 6 en 18 maanden werd verworven, tijdens het zogenaamde "spiegelstadium"!)

In zijn experimenten met eenjarige tweelingen heeft Zazzo ook gewezen op het feit dat het beeld van de *tweeling* (de andere tweeling) de ontwikkeling van de *mentale dubbelganger* en de herkenning van de speculaire *dubbelganger* (het "zelf" in de spiegel) belemmert. Van de tweelingsituatie wordt gezegd dat zij een "verlammende spiegelfunctie" heeft: "het zelfbeeld heeft, om gevormd te kunnen worden, een beeld van de ander nodig dat er tegenover staat, dat anders is". De identificatie met zichzelf vloeit voort uit de identificatie met anderen en niet uit het visueel vatten van de totaliteit van het lichaam. We kunnen hier de meningsverschillen oproepen die psychoanalytici tegenover elkaar stellen over het ontstaan van primair narcisme. Volgens sommigen (Lacan) zou de speculatieve toe-eigening van het beeld van het eigen lichaam de motor zijn van de narcistische almacht; volgens anderen (D. Lagache, D. W. Winnicott...) zou de almacht verbonden zijn met de perceptie van het gezicht van de moeder en met haar daden van verleiding. Deze tweede hypothese lijkt bevredigender: de spiegelreflectie creëert noch de mentale voorstelling van het zelf, noch de affectieve investering ervan; het tegendeel is ongetwijfeld waar.

Vanaf het derde jaar ondergaat het kind belangrijke transformaties. Zijn taalkundige en intellectuele vooruitgang en de uitbreiding van zijn relaties met anderen leiden hem ertoe uit de processen van dualisering te komen en cognitieve en sociale categorieën te bereiken. De vooruitgang van het operationele denken stelt hem onder meer in staat zijn "sociale identiteiten" te construeren, via het spel van de *sociale vergelijking* (Festinger), het benadrukken van overeenkomsten en verschillen. In dit opzicht is het oedipale proces een goed voorbeeld van categoriale verwarring (geslachten en generaties) die opheldering behoeft en overwonnen moet worden ten gunste van een identificatie met de ouder van hetzelfde geslacht, later gevolgd door een identificatie met leeftijdgenoten. Maar categoriale identificatie en groepsconformiteit dreigen het subject te reduceren tot zijn sociale identiteiten, en hem op te sluiten in rollen en verwachtingen die buiten hemzelf zijn gedefinieerd. Alleen het ontstaan van de scheppingsdrang stelt het kind in staat vervreemding tot een sociale persoonlijkheid af te wenden. Het individu voelt de behoefte aan *sociale onvergelykbaarheid* (Lemaigne), het verlangen om "authentiek" zichzelf te zijn (maar kan men een waar zelf scheiden van een vals zelf, zoals Winnicott doet?)

Puberteitsveranderingen, vooruitgang op het gebied van formele intelligentie en de "mondialisering van belangen" veroorzaken een echte mutatie van oriëntatie- en waardesystemen in de adolescentie, die kan uitmonden in een identiteitscrisis. Het subject neemt niet langer de identificaties uit zijn of haar kindertijd aan of conformeert zich niet meer aan de regels en modellen van het gezin of de school. Hij of zij tracht dan zijn of haar identiteit te versterken of te herwinnen door middel van verheerlijking, de onvoorwaardelijke bevestiging van meningen, en de verstarring van houdingen. Door mogelijkheden te organiseren, *door zich te vereenzelvigen met projecten, al* dan niet gestructureerd als levensprojecten of ego-idealen, kan de adolescent ontsnappen aan afhankelijkheid en narcistische fascinatie, aan conformiteit aan de groep of egocentrische betwisting. Maar de vereenzelviging met het project kan op haar beurt vervreemdend werken, als zij het subject in een nieuwe verstarring brengt en als de aspiraties te zeer worden losgekoppeld van de huidige handelingen en situaties. Alleen samenwerking en kritische waakzaamheid maken het mogelijk het project te plaatsen binnen het realisme van de interacties en de dynamiek van de verwezenlijkingen.

« identisation » is in feite een voortdurende en illusoire, maar noodzakelijke - en levenslange - zoektocht. Dit is de paradox van de identiteit: het "ik" kan er alleen zijn door bemiddeling van het verlangen om "ander" te worden, om een leemte op te vullen. Dit andere - het ideaal van het op zijn beurt samengevoegde zelf - zal zichzelf projecteren in een ander project, en dit in een eindeloze verwijzing, in een poging om de dood te trotseren, zelfs door werken. Identiteit is geen toestand of bezit; zij wordt slechts in crisis begrepen en in stand gehouden door te nemen (de leiding te nemen, een positie in te nemen, een rol of een woord...); zij wordt voortdurend ondersteund door nieuwe identificaties. "Identisation" is het verhaal van de kaval van identificaties die, zoals zovele illusies, altijd moeten worden verworpen om te kunnen worden gemaakt, wat soms deze disfuncties veroorzaakt die wij identiteitsstoornissen noemen.

**PIERRE TAP**

## Bibliographie

### Psychologie

- J. CAIN, *Le Double Jeu. Essai psychanalytique sur l'identité*, Payot, Paris, 1977 / J.-P. CODOL, *Semblables et différents. Recherches sur la quête de similitude et de différenciation sociales*, thèse, univ. de Provence, 1979 / E. H. ERIKSON, *Identity, Youth and Crisis*, Norton, New York, 1968 (*Adolescence et crise : la quête d'identité*, Flammarion, 1972) / H. KOHUT, *The Analysis of the Self*, Intern. Univ. Press, New York, 1971 (*Le Soi*, trad. M. A. Lussier, P.U.F., Paris, 1974) / R. L'ÉCUYER, *Le Concept de soi*, P.U.F., 1975 / P. MALRIEU, « Genèse des conduites d'identité », in P. Tap dir., *Identité individuelle et personnalisation*, Privat, Toulouse, 1980 ; « Identité : des notions au concept », in *La Pensée*, n° 226, 1982 / J. PIAGET, H. SINCLAIR & T. VINH-BANG, *Épistémologie et psychologie de l'identité*, P.U.F., 1968 / J.-B. PONTALIS, « Naissance et reconnaissance du self », in *Psychologie de la connaissance de soi*, p. 271, Colloque A.P.S.L.F., P.U.F., 1975 / H. RODRIGUEZ-TOME, *Le Moi et l'autre dans la conscience de l'adolescent*, Delachaux et Niestlé, Paris, 1972 / R. SAINSAULIEU, *L'Identité au travail*, Presses Fond. nat. Sc. pol., Paris, 1977 ; « L'identité et les relations de travail », in P. Tap dir., *Identités collectives et changements sociaux*, Privat, 1980 / H. WALLON, « Le Rôle de l'autre dans la conscience du moi », in *Enfance* (Psychologie et éducation de l'enfance), 1959 ; « Niveaux et fluctuations du Moi », in *Enfance* (Buts et méthodes de la psychologie), n° 1-2, 1962 / D. W. WINNICOTT, *Playing and Reality*, Tavistock, Londres, 1971 (*Jeu et réalité, l'espace potentiel*, Gallimard, Paris, 1975) / R. ZAZZO, « La Genèse de la conscience de soi », in *Psychologie de la connaissance de soi*, Symposium A.P.S.L.F., P.U.F., 1975 ; « Les Dialectiques originelles de l'identité », in P. Tap dir., *Identité individuelle et personnalisation*, Privat, 1980.